

Lena Gryz, studentka Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego,
lena.gryzz@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-1827-1279>

Regulacje służące ochronie *genius loci* jako spoiwa łączącego dziedzictwo materialne i niematerialne

Słowa klucze: *genius loci*, duch miejsca, planowanie przestrzenne, ochrona dziedzictwa, ICOMOS

Abstrakt: Występowanie *genius loci* dostrzegły organizacje międzynarodowe, przede wszystkim ICOMOS, a nie uwzględnia go polskie prawodawstwo (jedna nic niewnosząca wzmianka znajduje się w rozporządzeniu Rady Ministrów w sprawie sporządzania audytów krajobrazowych). Duch miejsca stanowi spoiwo dziedzictwa materialnego i niematerialnego, bez uwzględnienia którego nie można realizować założeń holistycznego podejścia do ochrony dziedzictwa. Z tego powodu konieczne jest wprowadzenie regulacji skupiających się na ochronie *genius loci*. Celem publikacji jest prześledzenie historycznych i merytorycznych zmian w definiowaniu ducha miejsca, przeprowadzenie analizy aktów prawa międzynarodowego oraz międzynarodowych dokumentów doktrynalnych, które stanowią podstawę systemu ochrony *genius loci*, zdiagnozowanie braków w polskim systemie prawnym i możliwości wykorzystania obecnie obowiązujących regulacji do ochrony ducha miejsca oraz przedstawienie propozycji zmian merytorycznych i legislacyjnych w zakresie ochrony *genius loci*. W prawie międzynarodowym i polskim występuje wiele aktów i dokumentów, które mogą zostać wykorzystane do ochrony *genius loci*, przede wszystkim: Deklaracja w sprawie ochrony *genius loci*, Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, Konwencja w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, ustawa o ochronie przyrody, ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Mimo to konieczne jest wprowadzenie przepisów dedykowanych ochronie ducha miejsca, przede wszystkim wprowadzenie obligatoryjnych badań i sposobów jego ochrony do planów zagospodarowania przestrzennego (przede wszystkim miejscowych), strategii rozwoju gmin, gminnych programów opieki nad zabytkami oraz planów ochrony parków kulturowych, a także wprowadzenie regulacji służących ochronie widoku z zabytku i na zabytek. Niektóre polskie akty prawa miejscowego już odnoszą się do ochrony *genius loci*, jednak jego uwzględnienie przez decydentów ma na razie charakter dobrowolny. W celu zwiększenia skuteczności ochrony ducha miejsca należy zwrócić uwagę decydentów i interesariuszy dziedzictwa na konieczność zachowania i rozwijania tego fenomenu jako spoiwa dziedzictwa materialnego i

niematerialnego. Opracowanie zostało przygotowane w oparciu o metodę formalno-dogmatyczną oraz retrogresywną.

Regulations protecting *genius loci* as a binder between tangible and intangible heritage

Key words: *genius loci*, spirit of place, spatial planning, heritage protection, ICOMOS

Abstract: The recognition of *genius loci* has been acknowledged by international organizations, primarily ICOMOS, whereas Polish legislation does not adequately address this concept. The spirit of place serves as the nexus between tangible and intangible heritage, and without its consideration, the holistic approach to heritage preservation cannot be effectively pursued. Consequently, there is a pressing need for regulations specifically focused on safeguarding the *genius loci*. This publication aims to trace historical and substantive changes in defining the spirit of place, conduct analyses of international legal acts and doctrinal documents forming the basis of the *genius loci* protection system, identify deficiencies in the Polish legal framework, explore possibilities for utilizing existing regulations in preserving the spirit of place, and present proposals for substantive and legislative changes in the field of *genius loci* protection. In both international and Polish law, numerous acts and documents can be leveraged for protecting *genius loci*, notably: Quebec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place, Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, the Nature Conservation Act and the Spatial Planning and Development Act. Nevertheless, dedicated provisions for protecting the spirit of place are essential, including the introduction of mandatory studies and methods for its preservation in local spatial development plans, municipal development strategies, heritage conservation programs and cultural park protection plans. Additionally, regulations safeguarding the view from and to heritage sites should be instituted. While few Polish bylaws already touch upon the protection of *genius loci*, its consideration by decision-makers remains voluntary. To enhance the effectiveness of preserving the spirit of place, attention must be drawn to the necessity of maintaining and fostering this phenomenon as a link between tangible and intangible heritage. This study employs a formal-dogmatic and retrogressive methodology.

1. Wprowadzenie

Genius loci stanowi wieloaspektowy twór, łączący dziedzictwo materialne z niematerialnym. Dzięki jego wyróżnieniu i ochronie możliwa jest rzeczywista realizacja założeń holistycznego

podejścia do dziedzictwa¹. W piśmiennictwie dostrzeżono, że uwzględnianie ducha miejsca jako czynnika wpływającego na podejmowanie decyzji w procesie planowania przestrzennego i ochrony zabytków jest praktyką marginalną, jeśli w ogóle występującą². Ze względu na brak jednoznacznych wskazań ochronnych na rzecz *genius loci*, w Polsce nie występuje kompletny system ochrony dziedzictwa. Celem poniższego artykułu jest prześledzenie historycznych i merytorycznych zmian w definiowaniu ducha miejsca, przeprowadzenie analizy aktów prawa międzynarodowego oraz międzynarodowych dokumentów doktrynalnych, które stanowią podstawę systemu ochrony *genius loci*, zdiagnozowanie braków w systemie prawnym i możliwości wykorzystania obecnie obowiązujących regulacji do ochrony ducha miejsca oraz przedstawienie propozycji zmian merytorycznych i legislacyjnych w zakresie jego ochrony.

2. *Genius loci*

2.1. Historia pojęcia

Koncepcja ducha miejsca występuje w wielu odmiennych, oddalonych od siebie kulturach³, przez co ma charakter uniwersalny i niezależny od światopoglądu⁴. Odbiór *genius loci* ma charakter mieszany – odbywa się jednocześnie na płaszczyźnie materialnej i niematerialnej⁵. Jego obecność jest wyrazem hierofanii, czyli przejawem *sacrum* w sferze *profanum*⁶.

W starożytnym Rzymie geniusze, czyli opiekuńcze duchy, pod swoim wpływem miały ludzkie zbiorowości, np. lud rzymski, rody, poszczególne osoby oraz miejsca⁷. Ich zadaniem było podtrzymywanie istnienia objętego ochroną miejsca lub osoby⁸. Rzymianie znali także inne

¹ W poniższym opracowaniu termin *genius loci* jest używany synonimicznie do pojęcia ducha miejsca, z jednoczesnym wskazaniem, że obydwa określenia mogą mieć wyłącznie pozytywne konotacje. W nauce występuje także koncepcja odrębności tych dwóch pojęć: M. Solska, *Duch miejsca, a współczesna przestrzeń życia człowieka*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 71.

² M. Pożarowski, *Identyfikacja genius loci – krok w stronę piękna*, Metropolis. Przegląd Naukowy 2014, nr 1, s. 29–30: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-3582148f-f9e0-4525-b8fe-b485600ca5d7> (03.03.2024).

³ C. M. Lanzas, *The Spatial Turn in the Heritage Field. A case study of the Arctic during the Crisis of Places*. Rozprawa doktorska, Uppsala 2021–2023, s. 34–35: <https://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1806226/FULLTEXT01.pdf> (03.03.2024).

⁴ Z. Mirek, *Ogród z perspektywy genius loci*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 5-A/13, r. 107, s. 36.

⁵ J. Grycel, *Duch miejsca odczytany na nowo*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 7-A/2, r. 107, s. 95.

⁶ M. Eliade, *Sacrum i profanum*, tł. R. Reszke, Warszawa 1999, s. 15–16.

⁷ R. Sajkowski, *Genius Augusti*, (w:) *Z antycznego świata. Religio, Cultus, Homines*, red. W. Appel, P. Wojciechowski, Toruń 2000, s. 57.

⁸ A. Zachariasz, *O różnym pojmowaniu genius loci w ogrodach*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 5-A/13, r. 107, s. 14.

opiekuńcze bóstwa ochraniające domostwa, osiedla, miasta⁹ i skrzyżowania dróg¹⁰ – lary i penaty.

W starożytności sfery *sacrum* i *profanum* nie były od siebie oddzielone, a nieustannie się przeplatały. Istniały jednak miejsca, w których natężenie boskości było szczególnie wysokie¹¹. Były to przede wszystkim święte gaje i ogrody, które występowały na terenie całej Europy¹² i w całości należały do sfery *sacrum*. Święte gaje Grecji były początkowo fragmentami lasów i puszczy, które wraz z rozwojem cywilizacji zaczęto planowo przekształcać w ogrody¹³. Transformacje takie nie wpływały na ich święty charakter, ale na sposób ich wykorzystywania. Były one nie tylko miejscami kultu, ale także dysput i rozmyślań filozoficznych oraz aktywności fizycznej¹⁴.

Obecność geniusza w danym miejscu (łac. *locus*) wytwarzała jego niepowtarzalny zestaw cech, bowiem każde bóstwo opiekuńcze było indywidualne¹⁵. Od renesansu pojęcie ducha miejsca ulegało stopniowej laicyzacji¹⁶. W epoce romantyzmu powstała idea ducha narodu (niem. *Volksgeist*¹⁷) ukształtowana na styku dumy narodowej, pamięci o znaczących historycznych wydarzeniach i postaciach oraz kultywowaniu tradycyjnych ludowych zwyczajów i rytuałów¹⁸. Wskazane uwarunkowania historyczne leżą u podstaw współczesnego sposobu pojmowania terminu *genius loci*. W okresie nowożytnym przypisuje się mu m.in. następujące znaczenia: „umiejętność lokalizacji miasta, idea czy esencja miejsca, aura miejsca, charakter miejsca, tożsamość miejsca, magia miejsca lub miejsce magiczne”¹⁹.

2.2. Współczesne rozumienie pojęcia

⁹ J. Schmidt, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, Katowice 2006, tłum. B. Sęk, s. 253.

¹⁰ R. Sajkowski, *Genius Augusti*, (w:) *Z antycznego świata: Religio, Cultus, Homines*, red. W. Appel, P. Wojciechowski, Toruń 2000, s. 57.

¹¹ L. Sosnowski, *Ogród obywatelski starożytnej Grecji*, (w:) *Ogrody – zwierciadła kultury*, t. 2: *Zachód*, red. A. I. Wójcik, L. Sosnowski, Kraków 2008, s. 36.

¹² A. Kaczmarek, *Drzewa w przyrodzie, w mitach, w literaturze, w sztuce i zwyczajach*, Sylwan 1986, nr 7, r. CXXX, s. 67.

¹³ L. Sosnowski, *Ogród obywatelski starożytnej Grecji*, (w:) *Ogrody – zwierciadła kultury*, t. 2: *Zachód*, red. A. I. Wójcik, L. Sosnowski, Kraków 2008, s. 37–38.

¹⁴ Ibidem, s. 55–56.

¹⁵ Ł. Przybylak, *Historia genius loci jako element historii ogrodów i ludzkości*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 5-A/13, r. 107, s. 338–339.

¹⁶ A. Tomaszewski, *Od sacrum do profanum. Od genius loci do miejsca znaczącego dla kultury*, (w:) *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2008, s. 170.

¹⁷ Encyclopedia Britannica, *Friedrich Karl von Savigny*: <https://www.britannica.com/biography/Friedrich-Karl-von-Savigny#ref15572> (20.02.2024).

¹⁸ A. Tomaszewski, *Od sacrum do profanum. Od genius loci do miejsca znaczącego dla kultury*, (w:) *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2008, s. 170.

¹⁹ Z. Mirek, *Ogród z perspektywy genius loci*, Czasopismo Techniczne. Architektura, 2010, z. 5-A/13, r. 107, s. 32.

Pojęcie ducha miejsca, mimo wątpliwości przedstawianych przez niektórych badaczy, jest możliwe do zdefiniowania i zaadaptowania do naukowej siatki pojęciowej²⁰. W tym celu konieczne jest wprowadzenie rozróżnienia pojęć przestrzeni oraz miejsca. Zdaniem Yi-Fu Tuana „miejsce to uczłowieczona przestrzeń”²¹. Z tego stwierdzenia wynika, że przestrzeń ma charakter bezosobowy i bezemocjonalny – jest w pewnym sensie pusta²². W opozycji do przestrzeni, miejsce jest jej wyodrębnionym fragmentem, który charakteryzuje się szczególnym związkiem z człowiekiem, przede wszystkim emocjonalnym²³. Miejsce od przestrzeni odróżnia perspektywa podmiotowa – człowiek istnieje w relacji z miejscem, ze swoimi wspomnieniami, przekonaniami, pragnieniami, wyobrażeniami²⁴.

Kiedy związek człowieka z miejscem ma długotrwały i silny charakter, może wystąpić utożsamienie się. Im miejsce starsze, tym więcej przejawia wartości i tym atrakcyjniejsze staje się dla społeczności w nim żyjącej. W takiej sytuacji proces identyfikacji jest dużo łatwiejszy, istnieją bowiem zakorzenione w świadomości danej społeczności wartości z nim związane²⁵. Tożsamość miejsca składa się z indywidualnej relacji z nim oraz społecznego przywiązania do niego²⁶. R. Maga-Jagielska zaznacza, że tożsamość składa się z trzech warstw: znaczeniowej (cechy lokalizacji), formalnej (cechy kompozycji) i aksjologicznej²⁷. Poczucie tożsamości z miejscem jest kluczem do uświadomienia interesariuszom dziedzictwa konieczności jego ochrony²⁸. Można zatem wysunąć tezę, że bez tożsamości nie ma ochrony dziedzictwa, ani uchwycenia specyfiki ducha miejsca²⁹.

²⁰ J. T. Królikowski, *Chrześcijańska interpretacja ducha miejsca*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego 2011, nr 15, s. 30.

²¹ Y.-F. Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa 1987, cyt. za: B. Jałowiecki, *Miejsce, przestrzeń, obszar*, Przegląd Socjologiczny 2011, vol. 60, issue 2–3, s. 9.

²² B. Jałowiecki, *Magia miejsc*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 9.

²³ N. M. Ruman, *Tradycja i tożsamość na rzecz zrównoważonego rozwoju. Genius loci wielokulturowej ziemi pszczyńskiej w przestrzeni sacrum i profanum*, Pszczyna 2017, s. 55.

²⁴ E. Rybicka, J. Orłowska, *Miejsce i przestrzeń w kulturze*, Magazyn Polskiej Akademii Nauk 2022, nr 2/70, s. 59.

²⁵ E. Relph, *Sens of place*, (w:) *Ten Geographic Ideas that Have Changed the World*, red. S. Hanson, Nowy Brunswick–New Yersy 2001, s. 215.

²⁶ J. E. Cross, *What is sense of place*, Prepared for the 12th Headwater Conference, Western State College, 2001: <http://hdl.handle.net/10217/180311> (03.03.2024).

²⁷ R. Maga-Jagielska, *Place miejskie – zjawiska kulturowe kształtujące tożsamość przestrzeni*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 32.

²⁸ Y. Ma, N. Fazamimah Mohd Ariffin, F. Abdul Aziz, X. He, Y. Liu, Sh. Feng, *Potential of Sense of Place in Cultural Heritage Conservation: A Systematic Review*, Pertanika Journal of Social Science and Humanities 2023, vol. 31, issue 4, s. 1482: [http://www.pertanika.upm.edu.my/resources/files/Pertanika%20PAPERS/JSSH%20Vol.%2031%20\(4\)%20Dec.%202023/07%20JSSH-8917-2023.pdf](http://www.pertanika.upm.edu.my/resources/files/Pertanika%20PAPERS/JSSH%20Vol.%2031%20(4)%20Dec.%202023/07%20JSSH-8917-2023.pdf) (03.03.2024).

²⁹ E. Kosiacka-Beck, D. Szarejko-Worobiej, *Teoria a doświadczenie fenomenu krajobrazu*, Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula 2019, nr 1(59), s. 92.

B. Gutowski zaznacza, że *genius loci* jest potencjałem występującym w przestrzeni, jednak jego odbiór jest zależny od podmiotu. Oznacza to, że nie ma on charakteru obiektywnego, ale jednocześnie nie jest wyłącznie subiektywny³⁰. Dalej idącą koncepcję przedstawia J. Markeviciene, która jest zdania, że duch miejsca istnieje niezależnie od odbiorcy i na jego bytowanie nie mają wpływu ludzkie możliwości percepcyjne. Zdaniem badaczki nie jest to metafora, a istniejący w rzeczywistości byt³¹. *Genius loci* jest tworem wieloaspektowym i złożonym. Odbiór ducha miejsca wymaga współdziałania wszystkich zmysłów³². Na jego kształt wpływają: przyroda; krajobraz naturalny i kulturowy; charakter epok, w których się kształtował oraz epoki, w której jest odczytywany; historyczne przemiany; religie i kultury, które w danym miejscu oddziaływały; mity i legendy; kanon piękna obowiązujący w danej kulturze i czasie³³; pamięć związanych z miejscem postaci; narracje historyczne³⁴; zwyczaje i tradycje ludowe³⁵, praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedza, umiejętności, a więc to, co zdaniem UNESCO jest treścią dziedzictwa niematerialnego³⁶.

Konstrukcja *genius loci* opiera się na powiązaniu charakterystycznych dla każdego miejsca elementów: porządku, układu, charakteru, oświetlenia oraz czasu w odniesieniu do jego rozciągłości i zmienności³⁷. Duch miejsca nie jest wyłącznie sumą składających się na niego elementów. Ich połączenie w konkretnej i niepowtarzalnej konfiguracji nadaje mu szczególny i wyjątkowy charakter. Wskazane elementy powinny występować w świadomości zbiorowej mieszkańców, aby można było stwierdzić, iż obiektywnie konstruują ducha miejsca³⁸. Dla koncepcji *genius loci* kluczowe znaczenie ma nie samo miejsce, ale życie, które toczy się w jego obszarze³⁹.

³⁰ B. Gutowski, *Genius loci wobec tożsamości miast współczesnych*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 36.

³¹ J. Markeviciene, *The spirit of the place - the problem of (re)creating*, *Journal of Architecture and Urbanism* 36(1), 2012, s. 76.

³² M. Szafrńska, *Ogród w świetle księżyca, czyli genius loci a genius horti*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 140.

³³ A. Zachariasz, *O różnym pojmowaniu genius loci w ogrodach*, *Czasopismo Techniczne. Architektura* 2010, z. 5-A/13, r. 107, s. 18.

³⁴ B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Stare Miasto w Zamościu. Dobro Światowego Dziedzictwa UNESCO. Ocena wartości i plan zarządzania*, Zamość 2018, s. 47 i 60.

³⁵ M. Banaszkiewicz, *Tożsamość miejsca. Przypadek mieszkańców Sankt Petersburga*, *Politeja* 2013, nr 4 (26), s. 442: <https://journals.akademicka.pl/politeja/article/view/3165> (03.03.2024).

³⁶ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz.U. z 2011 r. nr 172 poz. 1018), dalej jako: „k.n.”.

³⁷ A. A. Jaszczak, J. Denekas, M. Kadelska, *Genius loci założeń ogrodowych w regionie Ostfriesland (Niemcy)*, *Czasopismo Techniczne. Architektura* 2010, z. A-5/13, r. 107, s. 62.

³⁸ M. Folta, *Poliwalencja i polisemnia genius loci. Na przykładzie Wrocławia*. Rozprawa doktorska, Warszawa 2022, s. 140.

³⁹ Z. Mirek, *Ogród z perspektywy genius loci*, *Czasopismo Techniczne. Architektura* 2010, z. A-5/13, r. 107, s. 35.

Genius loci może, ale nie musi być wiecznym rezydentem miejsca, którym się opiekuje. Miejsce może stracić swojego ducha, ze względu na niekorzystne zmiany, które zajądą w jego obrębie⁴⁰. Z drugiej jednak strony zniszczenia w obrębie materialnej tkanki dziedzictwa niekoniecznie wpływają na ducha miejsca, ponieważ jest on powiązany nie tylko z tym, co fizyczne, ale przede wszystkim z tym, co duchowe⁴¹. Obrazuje to stwierdzenie J.T. Królikowskiego, który opisując ruiny Warszawy pozostałe po zakończeniu Powstania Warszawskiego, stwierdził: „gdy miasto legło w gruzach pozostał w nim tylko *genius loci*”⁴². Nie leży to w sprzeczności z przekonaniem, że aby duch miejsca przetrwał, niezbędne jest dbanie o niego⁴³. Raz utraconego ducha miejsca nie można w sposób naturalny przywrócić do życia. Tak samo nie da się go sztucznie wykreować⁴⁴.

3. Prawne uwarunkowania ochrony *genius loci*

3.1. Akty prawa międzynarodowego i międzynarodowe dokumenty

System ochrony dziedzictwa, wykształcony przez działania prawne i faktyczne organizacji międzynarodowych, jest tworem złożonym⁴⁵, który chroni *genius loci* jedynie w sposób pośredni. Ochroną prawną objęte są oddzielnie jego elementy składowe – przejawy dziedzictwa materialnego i niematerialnego – a nie fenomen jako całość.

Podstawą dla ochrony *genius loci* jest przede wszystkim Deklaracja w sprawie zachowania *genius loci* (ducha miejsca)⁴⁶. D.g.l. została przygotowana przez ICOMOS w 2008 r. na konferencji w Quebecu. Jest to dokument doktrynalny, który nie ma charakteru wiążącego. Dokumenty doktrynalne wraz z przepisami i praktykami krajowymi tworzą system ochrony dziedzictwa, który powinien ewoluować w kierunku ochrony ducha miejsca jako pierwszoplanowej wartości. Normy wynikające z dokumentów doktrynalnych mają charakter

⁴⁰ J. Markeviciene, *The spirit of the place - the problem of (re)creating*, Journal of Architecture and Urbanism 36(1), 2012, 78-80.

⁴¹ M. Vecco, *Genius loci as a meta-concept*, Journal of Cultural Heritage 2020, nr 41, s. 226.

⁴² J. T. Królikowski, *Chrześcijańska interpretacja ducha miejsca*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego 2011, nr 15, s. 31.

⁴³ P. Borysewicz, „*Duch miejsca trzeciego*” – ogniskiem związków emocjonalnych mieszkańców z zamieszkiwanym przez nich środowiskiem zabudowy, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 88.

⁴⁴ M. Vecco, *Genius loci as a meta-concept*, Journal of Cultural Heritage, 2020, nr 41, s. 226.

⁴⁵ W. Kowalski, K. Piotrowska-Nosek, H. Schreiber, K. Zalasńska, *Słowo wstępne*, (w:) *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, red. K. Zalasńska, Warszawa 2014, s. 16–17.

⁴⁶ Deklaracja w sprawie zachowania genius loci (ducha miejsca), przyjęta przez XVI Zgromadzenie Generalne ICOMOS w Quebecu, 4 października 2008 r., (w:) *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury*, oprac. B. Szmygin, Warszawa 2015, s. 179–182: <https://bc.pollub.pl/dlibra/publication/edition/12727?id=12727> (04.03.2024), dalej jako: „d.g.l.”.

norm etycznych⁴⁷. ICOMOS jest organizacją międzynarodową pozarządową⁴⁸, w jej skład wchodzi osoby fizyczne, które otrzymują członkostwo w organizacji ze względu na swoje wybitne osiągnięcia w zakresie ochrony i konserwacji dziedzictwa⁴⁹. ICOMOS jest ciałem doradczym Komitetu Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO, którego głównym zadaniem jest realizowanie postanowień Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego⁵⁰. ICOMOS to także organizacja mająca znaczący wpływ na doktrynę konserwatorską. Jej działania odbywają się na szczeblu centralnym oraz krajowym lub regionalnym. W Polsce działa Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS-POLSKA.

W preambule d.g.l. *genius loci* zdefiniowano jako: elementy materialne (budynki, miejsca, krajobrazy, szlaki, przedmioty) i elementy niematerialne (wspomnienia, opowieści, pisemne dokumenty, rytuały, festiwale, tradycyjna wiedza, wartości, faktury, kolory, zapachy itp.) tj. fizyczne i duchowe elementy, które nadają znaczenia, wartości, emocji i tajemniczości danemu miejscu. Definicja ta jest punktem wyjścia do dalszej dyskusji nad istotą ducha miejsca jako zjawiska niezwykle złożonego i możliwego do odbioru na wielu płaszczyznach. Wskazuje na to sama d.g.l., która w pkt 2 zachęca do prowadzenia pogłębionych badań nad istotą ducha miejsca. Wiąże się to także z analizowaniem właściwych sposobów prowadzenia działań ochronnych. Pkt 3 d.g.l. wskazuje, że *genius loci* to: zjawisko stale odnawialne, utrzymujące ciągłość społeczności, zmienne w czasie, różnie postrzegane i odbierane przez różne kultury. W pkt 3 zaznaczono także, że jedno miejsce może mieć kilka duchów opiekuńczych i mogą być współdzielone przez różne grupy, których członkowie są interesariuszami dziedzictwa, czyli podmiotami, które są związane z zachodzącym procesem⁵¹, np. zarządzaniem dziedzictwem, ochroną zabytków, planowaniem przestrzennym. Interesariusze to przede wszystkim depozytariusze dziedzictwa, czyli głównie społeczności lokalne (tworzą

⁴⁷ M. Lin, I. Nevzgodin, A. Pereira Roders, W. de Jonge, *The role of attributes defining intervention concepts in international doctrinal documents on built heritage*, Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development, 2023, vol. ahead-of-print, nr ahead-of-print, s. 1–2: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JCHMSD-06-2023-0095/full/html> (03.03.2024).

⁴⁸ R. Szczepankowski, *Organizacje międzynarodowe*, (w:) *Prawo międzynarodowe publiczne. Zarys problematyki*, red. M. Kun-Buczko, Bytom 2011, s. 268.

⁴⁹ ICOMOS-POLSKA, Jak zostać członkiem PKN ICOMOS?: <http://www.icomos-poland.org/pl/czlonkostwo.html> (11.02.2024).

⁵⁰ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji (Dz.U. z 1976 nr 32 poz. 190), dalej jako: „k.k.n.”.

⁵¹ A. Pudełko, *Dziedzictwo kulturowe a rewitalizacja obszarów miejskich*, (w:) *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym*, red. Ł. Gawęł, W. Pokojka, A. Pudełko, Kraków 2016, s. 246.

dziedzictwo i jednocześnie są przez nie kształtowane)⁵², władze lokalne, regionalne, państwowe, eksperci, instytucje i organizacje pozarządowe, turyści⁵³. W pkt 5 wskazano, że miejsca posiadające swojego ducha opiekuńczego wymagają szczególnych planów zarządzania i strategii, dostosowanych do pluralistycznego kontekstu i współczesnych społeczeństw wielokulturowych, w których różne grupy interesariuszy dziedzictwa, wyznając przeciwstawne wartości, będą wchodzić ze sobą w konflikty. Z tego powodu spory dotyczące dziedzictwa mają zawsze podłoże aksjologiczne. Wyważenie interesów różnych grup interesariuszy (przede wszystkim społeczności lokalnych) w procesie zarządzania dziedzictwem stanowi klucz do zrównoważonego rozwoju⁵⁴. Dlatego też aktem wpływającym na ochronę ducha miejsca jest Konwencja ramowa Rady Europy w sprawie wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa⁵⁵. W d.g.l. zwrócono także uwagę, że przy podejmowaniu jakichkolwiek decyzji powinny być respektowane interesy mniejszości. Konieczne jest zatem właściwe identyfikowanie zagrożeń i przeprowadzanie procesu wartościowania w obrębie zasobu zabytkowego⁵⁶.

Zgodnie z pkt 6 i 7 d.g.l. podstawą do wprowadzenia efektywnego systemu ochrony, powinny być pogłębione badania i analizy, a następnie edukacja i popularyzowanie stanu badań. Pozytywny wpływ edukacji na ochronę ducha miejsca wynika przede wszystkim z faktu, że dzieci i młodzież zostają włączeni w proces podejmowania decyzji, co uczy odpowiedzialności obywatelskiej i patriotyzmu lokalnego. Jest to zgodne z poglądem przedstawionym w pkt 8 i 10 d.g.l., że przekaz międzypokoleniowy i międzykulturowy odgrywa istotną rolę w ciągłym rozprzestrzenianiu i zachowywaniu *genius loci*, a komunikacja jest najlepszym narzędziem utrzymywania jego wartości.

Zdaniem R. I. Stoica przyjęcie d.g.l. jest zdecydowanym krokiem w stronę stworzenia zintegrowanego systemu konserwacji krajobrazu miejskiego⁵⁷, w którym obecność *genius loci*

⁵² Ł. Gawęł, *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym – wybrane zagadnienia*, (w:) *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym*, red. Ł. Gawęł, W. Pokojaska, A. Pudelko, Kraków 2016, s. 65–67.

⁵³ Narodowy Instytut Dziedzictwa, Samorząd, *Rola interesariuszy w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym w rewitalizacji*: <https://samorząd.nid.pl/rewitalizacja/materialy/rola-interesariuszy-w-zarzadzaniu-dziedzictwem-kulturowym-w-rewitalizacji/> (19.02.2024).

⁵⁴ A. T. Ronchi, *Community involvement in built heritage conservation: the case study of the Birzeit Historic Centre Project, Palestine*, (w:) *Heritage Conservation and Social Engagement*, red. R. F. Peters, I. L. F. den Boer, J. S. Johnson, S. Pancaldo, Londyn 2020, s. 69.

⁵⁵ Konwencja ramowa Rady Europy w sprawie wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, sporządzona w Faro dnia 27 października 2005 r. (Dz.U. z 2023 r. poz. 396).

⁵⁶ B. Szmygin, *Teoria i kryteria wartościowania dziedzictwa jako podstawa jego ochrony*, Wiadomości Konserwatorskie 2015, nr 43, s. 49.

⁵⁷ R. I. Stoica, *Urban conservation in international charters: from Athens Charter to the Historic Urban Landscape Recommendation*, *Protection of cultural heritage* 2021, nr 12, s. 77: <https://ph.pollub.pl/index.php/odk/article/view/2593> (03.03.2024).

jest najczęściej rozpoznawana. To w miastach – ze względu na dużą populację i dynamiczne przemiany – nakładają się na siebie rozliczne, często przeciwstawne wartości i punkty widzenia. Warto zatem wskazać grupę aktów i dokumentów, tworzących ramy ochrony miast i ich elementów, wysuwających się na plan pierwszy ze względu na ich przydatność w dziedzinie ochrony ducha miejsca: Europejska Konwencja Krajobrazowa⁵⁸; Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego⁵⁹; Wspólne wytyczne ICOMOS – TICCIH w zakresie konserwacji obiektów, konstrukcji, obszarów i krajobrazów dziedzictwa przemysłowego (Zasady Dublińskie)⁶⁰; Karta Waszyngtońska – Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS⁶¹; Dokument z La Valetty w sprawie ochrony i zagospodarowania miast historycznych i dzielnic zabytkowych⁶²; Deklaracja z Xi'an w sprawie konserwacji otoczenia budowli, miejsc i obszarów stanowiących dziedzictwo⁶³.

Uwzględnianie ducha miejsca pozwala na zachowanie charakterystycznych cech krajobrazu kulturowego miast⁶⁴. Wybijającym się na plan pierwszy problemem ochrony dziedzictwa miejskiego jest jednoczesna konieczność zachowywania zabytków architektonicznych i ich wykorzystywania. Chodzi o zbilansowanie tych dwóch wartości⁶⁵. Dziedzictwo architektoniczne, przekształcane we właściwy sposób może stać się zasobem strategicznym dla rozwoju lokalnych społeczności przy jednoczesnej ochronie krajobrazu miejskiego⁶⁶. Kwestią problemową jest znalezienie najistotniejszego elementu, który należy chronić jako rdzeń, aby niezależnie od przekształceń w tkance materialnej (co wpływa także na dziedzictwo niematerialne) pozostawał on rozpoznawalny. Istotne jest prowadzenie działań

⁵⁸ Europejska Konwencja Krajobrazowa sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r. (Dz.U. nr 14 poz. 98).

⁵⁹ Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego przyjęte 10 listopada 2011 r. przez Konferencję Generalną UNESCO w Paryżu, (w:) *Vademecum...*, s. 183–190.

⁶⁰ Wspólne wytyczne ICOMOS – TICCIH w zakresie konserwacji obiektów, konstrukcji, obszarów i krajobrazów dziedzictwa przemysłowego (Zasady Dublińskie) przyjęte na XVII Zgromadzeniu Generalnym ICOMOS, 28 listopada 2011 r. w Paryżu, (w:) *Vademecum...*, s. 191–194.

⁶¹ Karta Waszyngtońska, Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS przyjęta przez VIII Zgromadzenie Generalne ICOMOS w październiku 1987 r. w Waszyngtonie, (w:) *Vademecum...*, s. 91–94.

⁶² Dokument z La Valetty w sprawie ochrony i zagospodarowania miast historycznych i dzielnic zabytkowych przyjęty przez Komitet Naukowy Miast Historycznych i Wsi CIVVIH–ICOMOS na XVII Zgromadzeniu Generalnym ICOMOS 28 listopada 2011 r. w Paryżu, (w:) *Vademecum...*, s. 195–203.

⁶³ Deklaracja z Xi'an w sprawie konserwacji otoczenia budowli i miejsc i obszarów stanowiących dziedzictwo przyjęta 21 października 2005 r. przez XV Zgromadzenie Generalne ICOMOS w Xi'an, (w:) *Vademecum...*, s. 159–162, dalej jako: „d.x.”.

⁶⁴ K. Barańska, *O genius loci w muzeum regionalnym. Czego nam jeszcze trzeba w muzeach lokalnych światów?*, *Zeszyty Wiejskie* 2020, z. 26, s. 278: <https://czasopisma.uni.lodz.pl/zwiej/article/view/9300/9138> (03.03.2024).

⁶⁵ A. Kadłuczka, K. Kołodziejczyk, K. Stala, *Panorama miasta zabytkowego: między nieuniknioną potrzebą rozwoju a imperatywem ochrony dziedzictwa kulturowego*, *Przestrzeń/Urbanistyka/Architektura* 2022, nr 2, s. 89.

⁶⁶ A. T. Ronchi, *Community involvement in built heritage conservation: the case study of the Birzeit Historic Centre Project, Palestine*, (w:) *Heritage Conservation and Social Engagement*, red. R. F. Peters, I. L. F. den Boer, J. S. Johnson, S. Pancaldo, Londyn 2020, s. 66–67.

konserwacyjnych, mających na celu zachowanie zabytków, nawet jeśli będzie prowadzić to do zmiany ich pierwotnej funkcji użytkowej⁶⁷. Jest to związane z koniecznymi do wprowadzenia przekształceniami, które modyfikują pierwotną formę i strukturę miejsca, a co za tym idzie jego charakterystyczną aurę. Nawarstwianie się tego rodzaju zmian wpływa na przekształcenie w obrębie *genius loci* całego miasta. Autentyczność więzi duchowej i integralność emocjonalna z dobrem jest bardziej istotna dla społeczności niż autentyczność i integralność zabytku rozumiana jako zachowanie go w stanie niezmienionym⁶⁸.

Na ochronę *genius loci* wpływają pośrednio dwie konwencje UNESCO: k.k.n. i k.n. (obie zostały ratyfikowane przez Polskę i stanowią źródła prawa powszechnie obowiązującego⁶⁹). Definicje w nich zawarte informują o tym, co uznaje się za przejawy dziedzictwa i nakładają na państwa-strony obowiązek ochrony tych przejawów będących z kolei elementami składowymi ducha miejsca.

Instrumentem wykreowanym na podstawie k.k.n. jest Lista światowego dziedzictwa UNESCO⁷⁰. B. Szmygin, A. Fortuna-Marek i A. Siwek, oceniając wartość Zamościa jako dobra światowego dziedzictwa, dostrzegli, że ma ono charakter wielopłaszczyznowy. Badacze wyróżnili cztery skale, które komplementarnie tworzą wyjątkową uniwersalną wartość dobra: skala przestrzenna (tworzona m.in. przez krajobraz miejski), skala architektoniczna (forma i ukształtowanie zabudowy), skala detalu (zabytki ruchome i elementy zabytków nieruchomych stanowiących detal architektoniczny) i skala niematerialna. W ostatniej ze wskazanych warstw autorzy umiejscawiają *genius loci*⁷¹. Wynika z tego, że przedstawiciele doktryny konserwatorskiej dostrzegają realny wpływ ducha miejsca na dziedzictwo. Nie można jednak zgodzić się z jego jednostronnym postrzeganiem jako elementu należącego wyłącznie do skali niematerialnej. Należy zaznaczyć, że wyodrębnione przez autorów skale, mogą zostać wykorzystane do opisu ducha miejsca, który jest fenomenem wielopłaszczyznowym. *Genius*

⁶⁷ J. Sowińska-Heim, *Adaptation of post-industrial architectural heritage to new cultural functions: the examples of Genk and Łódź*, (w:) EAAE Transactions on Architectural Education no. 65, Conservation/Adaptation. Keeping alive the spirit of the place. Adaptive reuse of heritage with symbolic value, red. D. Fiorani, L. Kealy, S. Musso, B. Plevoets, C. Houbart, K. van Cleempoel, Hasselt 2017, s. 294.

⁶⁸ A. Tomaszewski, *Od sacrum do profanum. Od genius loci do miejsca znaczącego dla kultury*, (w:) *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2008, s. 170.

⁶⁹ Narodowy Instytut Dziedzictwa, Konserwator, *Międzynarodowe akty prawne*: <https://konserwator.nid.pl/miedzynarodowe-akty-prawne> (11.02.2024).

⁷⁰ A. J. Ploch, *Ochrona światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego na podstawie konwencji paryskiej z 1972 roku*, Państwo Prawne 2016, nr 1 (6), s. 131.

⁷¹ B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Stare Miasto w Zamościu. Dobro Światowego Dziedzictwa UNESCO. Ocena wartości i plan zarządzania*, Zamość 2018, s. 41.

loci ma bowiem charakter duchowy, ale wyrasta z powiązania materialnych i niematerialnych przejawów dziedzictwa.

3.2. Polskie przepisy mogące służyć ochronie *genius loci*

W polskim systemie prawnym pojęcie *genius loci* występuje w jednym akcie prawnym niższego rzędu – w rozporządzeniu Rady Ministrów w sprawie sporządzania audytów krajobrazowych⁷². Określenie to zostało użyte dla zdefiniowania krajobrazu tradycyjnego, który jest wyszczególniony jako przejaw cechy syntetycznej – tradycji. Rozporządzenie wskazuje, że cechy syntetyczne określają w sposób ogólny zjawiska bezpośrednio niemierzalne, mające charakter złożony i zależne od bardzo wielu cech szczegółowych. Pochodny od tej cechy krajobraz zdefiniowano w pierwszej rubryce tabeli nr 3 (oznaczenie cechy C1) w następujący sposób: obszary charakteryzujące się materialnymi lub niematerialnymi dowodami tradycji, w szczególności budowlanej, architektonicznej lub tradycji użytkowania terenu i stylu życia społeczności zamieszkującej obszar danego krajobrazu. Kultywowane są regionalne wzory budownictwa, architektura, detal stylistyczny, sposoby użytkowania ziemi, zachowana jest tradycyjna fizjonomia regionu i tradycje niematerialne (lokalne, regionalne), a także symbolika przestrzeni, w szczególności *sacrum* i *genius loci*. Obiekty lub zjawiska, świadczące o zachowaniu tradycji występują punktowo, tworzą ciągi lub nieregularne zbiory na ponad 50% powierzchni opisywanego obszaru.

Sporządzanie audytu krajobrazowego stanowi element prowadzenia polityki przestrzennej. Użycie terminu *genius loci* w rozporządzeniu wykonawczym do ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym⁷³ kieruje uwagę na wskazaną ustawę, z treści której można wywieść normy prawne, służące do ochrony ducha miejsca. Planowanie przestrzenne wywiera znaczący wpływ na *genius loci*, ze względu na fakt, że ustala dopuszczalny sposób przekształceń przestrzennych⁷⁴. Organy samorządu województwa sporządzają plan zagospodarowania przestrzennego województwa (art. 38), natomiast organy gminy mogą sporządzić dwa plany: plan ogólny (art. 13a ust. 1 u.p.z.p), który musi zostać obligatoryjnie przyjęty przez rady gmin do 1 stycznia 2026 r. i ma stanowić podstawę do wydawania decyzji

⁷² Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 stycznia 2019 r. w sprawie sporządzania audytów krajobrazowych (Dz.U. z 2019 r. poz. 394).

⁷³ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 977 z późn. zm.), dalej jako: „u.p.z.p”.

⁷⁴ A. Mitkowska, K. Łakomy, *Ochrona obiektów krajobrazowych i ogrodowych z uwzględnieniem tradycyjnych wartości kulturowo-przyrodniczych poprzez odczytanie i eksponowanie „genius loci”*, (w:) *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2008, s. 79–80.

o warunkach zabudowy oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego⁷⁵, oraz miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (art. 14 ust. 1 u.p.z.p.).

W planach zagospodarowania przestrzennego województwa uwzględnia się m.in. system obszarów chronionych, w tym ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu kulturowego, uzdrowisk, obszarów ochrony uzdrowiskowej, dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej (art. 39 ust. 3 pkt. 2 u.p.z.p.). W planie ogólnym określa się, uwzględniając uwarunkowania rozwoju przestrzennego gminy, w szczególności: ustalenia planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz znajdujące się na obszarze gminy: formy ochrony przyrody oraz ich otuliny, obszary uzdrowisk oraz obszary ochrony uzdrowiskowej, zabytki ujęte w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków lub objęte innymi formami ochrony oraz dobra kultury współczesnej, obszary pomników zagłady i ich strefy ochronne (art. 13b pkt. 2 i pkt. 3 lit. a, i-k u.p.z.p.). W miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego obowiązkowo określa się m.in.: zasady ochrony i kształtowania ładu przestrzennego; zasady ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu; zasady kształtowania krajobrazu; zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, w tym krajobrazów kulturowych, oraz dóbr kultury współczesnej (art. 15 ust. 2 pkt. 2–4 u.p.z.p.). W. Kosiński zwraca uwagę, że planowanie przestrzenne i sposób zagospodarowania przestrzeni powinien odbywać się w zgodzie z zasadą *primum non nocere* – w stosunku do *genius loci*⁷⁶.

A. Mitkowska i K. Łakomy zauważają⁷⁷, że narzędziem ochrony ducha miejsca może być także ustawa o ochronie przyrody⁷⁸. Należy zgodzić się z tym stwierdzeniem, ale zaznaczyć, że jej wykorzystanie będzie mieć charakter wycinkowy i pośredni, podobnie jak ustawy prawo ochrony środowiska⁷⁹, ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁸⁰. Wynika to z faktu, że każda ze wskazanych ustaw skupia się na ochronie pewnego elementu fenomenu *genius loci*. U.o.z.o.z. jest dobrym narzędziem ochrony zabytków architektonicznych, archeologicznych oraz krajobrazów kulturowych, a z u.p. wynikają sposoby ochrony

⁷⁵ Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, Ministerstwo Rozwoju i Technologii, *Wielka reforma planowania przestrzennego z podpisem Prezydenta*: <https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologia/wielka-reforma-planowania-przestrzennego-z-podpisem-prezydenta> (20.02.2024).

⁷⁶ W. Kosiński, *Zespół krajobrazowy Kazimierz Dolny – Janowiec. Ochrona genius loci wobec aktualnych zagrożeń*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 5-A/13, r. 107, s. 176.

⁷⁷ A. Mitkowska, K. Łakomy, *Ochrona obiektów krajobrazowych i ogrodowych z uwzględnieniem tradycyjnych wartości kulturowo-przyrodniczych poprzez odczytanie i eksponowanie „genius loci”*, (w:) *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2008, s. 80.

⁷⁸ Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz.1336 z późn. zm.), dalej jako: „u.p.”.

⁷⁹ Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (tekst jedn. Dz.U. z 2024 r. poz. 54 z późn. zm.).

⁸⁰ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 840 z późn. zm.), dalej jako: „u.o.z.o.z.”.

zadrzewień, krajobrazu naturalnego i zieleni miejskiej. Jednak nie stanowią one kompleksowego systemu narzędzi, które mogłyby być wykorzystywane przy ochronie ducha miejsca. Działania na jego rzecz mają raczej charakter czynności wykonywanych „przy okazji”, a nie projektowanych w świadomy i przemyślany sposób.

Niektóre polskie akty prawa miejscowego już odnoszą się do ochrony *genius loci*. Dobrym przykładem zrozumienia specyfiki zjawiska jest zwrócenie uwagi w uchwale Rady Powiatu w Pińczowie z 2001 r. w sprawie uchwalenia strategii rozwoju powiatu pińczowskiego, na kluczową rolę *genius loci* dla tożsamości regionu⁸¹. Także przy tworzeniu Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Zamość na lata 2020-2023⁸² oraz Programu Opieki Nad Zabytkami Miasta Jaworzna na lata 2023-2026⁸³ organy opierały się na d.g.l., co jest krokiem w stronę powszechnego uznania tego fenomenu za istotny przy planowaniu strategii rozwoju gmin. To odzwierciedla wartości społeczności lokalnych i wpływa na ich funkcjonowanie.

4. Wnioski

Nie istnieje komplementarny system aktów i dokumentów służących ochronie ducha miejsca. Z tego powodu konieczne jest wykorzystywanie do pośredniej ochrony *genius loci* już istniejących narzędzi, które dają akty prawa krajowego, międzynarodowego oraz dokumenty doktrynalne. Duch miejsca stanowi oś łączącą dziedzictwo materialne i niematerialne, która spaja te dwa pozornie antynomiczne aspekty. Dzięki niemu możliwe jest zrealizowanie w praktyce założeń holistycznego podejścia do dziedzictwa oraz podstaw koncepcji zrównoważonego rozwoju. D.g.l. jest zbiorem podstawowych wytycznych i kierunków, w jakich powinna zmierzać ochrona *genius loci*, nie wskazano w niej jednak konkretnych działań metod i praktyk, jakie należy podjąć. Z tego powodu postuluje się przyjęcie dokumentu uzupełniającego, zawierającego konkretne zalecenia ochronne. Ułatwiłoby to implementację założeń d.g.l. w praktyce konserwatorskiej. Optymalne byłoby przyjęcie wiążącego aktu prawa międzynarodowego, jednak aby możliwe było zrealizowanie tego postulatu w praktyce, konieczne jest przygotowanie podbudowy z dopełniających się wzajemnie dokumentów doktrynalnych, składających się wspólnie na kompleksowy system ochrony *genius loci*.

⁸¹ Uchwała nr XX/97/2001 Rady Powiatu w Pińczowie z dnia 30 stycznia 2001 r. w sprawie uchwalenia strategii rozwoju powiatu pińczowskiego (Święt. z 2001 r. nr 20 poz. 250).

⁸² Uchwała nr XXI/345/2020 Rady Miasta Zamość z dnia 29 czerwca 2020 r. w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Zamość na lata 2020–2023” (Lub. z 2020 r. poz. 3722).

⁸³ Uchwała nr LVI/757/2023 Rady Miejskiej w Jaworznie z dnia 31 sierpnia 2023 r. w sprawie przyjęcia Programu Opieki Nad Zabytkami Miasta Jaworzna na lata 2023–2026 (Ślask. z 2023 r. poz. 6713).

Działania służące ochronie *genius loci* powinny być projektowane w sposób świadomy i przemyślany. Pełna ochrona ducha miejsca wymaga wprowadzenia zmian legislacyjnych, w postaci przepisów dedykowanych ochronie ducha miejsca. Na gruncie prawa polskiego, z racji dobrych podstaw, regulacje te należy oprzeć na przepisach normujących planowanie i zagospodarowanie przestrzenne. Planowanie i zagospodarowanie przestrzenne powinno być ukierunkowane na ochronę *genius loci*, z tego powodu jako obligatoryjny element wojewódzkiego planu zagospodarowania przestrzennego, planu ogólnego i miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego należy wprowadzić punkt dotyczący analizy ducha miejsca i sposobów jego zachowania oraz adekwatnego przekształcania. Do ducha miejsca trzeba dostosować m.in. charakter i warunki zabudowy. W tym punkcie każdego ze wskazanych aktów powinny zostać wyszczególnione najważniejsze elementy składające się na ducha miejsca, jednak ich konkretyzacja powinna odbywać się *ad casum*. Sposoby ochrony każdorazowo powinny być dobrane do stanu faktycznego, zależnie od wniosków wynikających z przeprowadzonej analizy. Podobne punkty – implikujące badanie ducha miejsca i sposoby jego ochrony – powinny stanowić obligatoryjny element strategii rozwoju gmin, gminnych programów opieki nad zabytkami oraz planów ochrony parków kulturowych. Każdy z tych aktów i dokumentów ma inną specyfikę, dotyczy innego obszaru i na innych aspektach skupia swoją uwagę, dlatego konieczne jest dostosowanie tych rozwiązań do każdej ze wskazanych instytucji.

Skuteczna ochrona *genius loci* zależy także od wprowadzenia do systemu prawa polskiego przepisów służących ochronie widoku z zabytku i na zabytek⁸⁴. Postulowane przepisy należy oprzeć na rozwiązaniach wynikających z d.x. oraz d.g.l., a także na założeniach k.k.n. oraz wytycznych operacyjnych służących jej stosowaniu. Wokół dóbr wpisanych na Listę światowego dziedzictwa UNESCO często ustanawia się strefę buforową, której zadaniem jest odizolowanie dobra o szczególnej uniwersalnej wartości od pozostałych elementów otoczenia. Jest to obszar o charakterze przejściowym, w którym obowiązują szczególne zasady postępowania, jednak mniej restrykcyjne niż w obrębie dobra światowego dziedzictwa⁸⁵. W Polsce to rozwiązanie jest wykorzystywane w praktyce, jednak tylko w stosunku do przejawów dziedzictwa o szczególnym charakterze. Należałoby objąć tego rodzaju ochroną także zabytki

⁸⁴ M. Karcz-Kaczmarek, *Aktualna administracyjnoprawna regulacja dotycząca ochrony widoku na obiekty zabytkowe*, (w:) *Prawo administracyjne w służbie jednostki i wspólnoty*, red. Z. Duniewska, M. Karcz-Kaczmarek, P. Wilczyński, Warszawa 2022, LEX/el.

⁸⁵ K. Zalaśńska, *Ochrona miejsc światowego dziedzictwa w prawie polskim – plan naprawczy*, *Ochrona Zabytków* 2012, nr 3–4, s. 129.

architektoniczne i ich zespoły, powiązane z wartościami topograficznymi i panoramicznymi miast.

Genius loci powinien znajdować się w centrum uwagi decydentów i interesariuszy dziedzictwa. Bez zrozumienia przez te grupy jego znaczenia, wprowadzenie nawet najbardziej szczegółowych regulacji prawnych nie będzie skuteczne. Kluczem do zrealizowania założeń legislacyjnych jest edukacja i popularyzacja tej koncepcji. *Genius loci* jest spoiwem, bez którego nie występuje dziedzictwo, ponieważ tym, co je charakteryzuje, jest wybór dokonywany przez jego interesariuszy i decydentów o konieczności jego zachowania i przekazania do dyspozycji ich potomków⁸⁶. Dla społeczność lokalnych nie ma znaczenia chronienie pustych przestrzeni architektonicznych, a tylko wypełnionych wartościami miejsc⁸⁷. Edukacja powinna skupić się zatem na tym, aby wzbudzić w świadomości społecznej zrozumienie, że *genius loci* nie jest sztucznym tworem brandingowym czy marketingowym, ale emanacją wartości i znaczeń, które tworzą dziedzictwo. Z tego powodu uwzględnianie *genius loci* przy podejmowaniu wszelkiego rodzaju decyzji i przyjmowaniu planów dotyczących zmian w obrębie danego miejsca jest niepodważalną koniecznością⁸⁸.

Bibliografia

Literatura

1. Banaszkiewicz M., *Tożsamość miejsca. Przypadek mieszkańców Sankt Petersburga*, Politeja 2013, nr 4 (26), „<https://doi.org/10.12797/Politeja.10.2013.26.22>”.
2. Barańska K., *O genius loci w muzeum regionalnym. Czego nam jeszcze trzeba w muzeach lokalnych światów?*, Zeszyty Wiejskie 2020, z. 26, „<https://doi.org/10.18778/1506-6541.26.12>”.
3. Borysewicz P., „*Duch miejsca trzeciego*” – ogniskiem związków emocjonalnych mieszkańców z zamieszkiwanym przez nich środowiskiem zabudowy, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009.
4. Cross J. E., *What is sense of place*. Prepared for the 12th Headwater Conference, Western State College 2001, „<http://hdl.handle.net/10217/180311>”.
5. Eliade M., *Sacrum i profanum*, Warszawa 1999, tł. R. Reszke.
6. Folta M., *Poliwalencja i polisemnia genius loci. Na przykładzie Wrocławia*. Rozprawa doktorska, Warszawa 2022.

⁸⁶ J. Torowska, *Edukacja na rzecz dziedzictwa kulturowego. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, Kraków 2008, s. 18–19.

⁸⁷ R. Maga-Jagielnicka, *Place miejskie – zjawiska kulturowe kształtujące tożsamość przestrzeni*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 30.

⁸⁸ W. Kosiński, *Zespół krajobrazowy Kazimierz Dolny – Janowiec. Ochrona genius loci wobec aktualnych zagrożeń*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 5-A/13, r. 107, s. 150–151.

7. Kaczmarek A., *Drzewa w przyrodzie, w mitach, w literaturze, w sztuce i zwyczajach*, Sylwan 1986, nr 7, r. CXXX.
8. Gawęł Ł., *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym – wybrane zagadnienia*, (w:) *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym*, red. Ł. Gawęł, W. Pokojńska, A. Pudęłko, Kraków 2016.
9. Grycel J., *Duch miejsca odczytany na nowo*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 7-A/2, r. 107.
10. Gutowski B., *Genius loci wobec tożsamości miast współczesnych*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009.
11. Jałowiecki B., *Magia miejsc*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009.
12. Jałowiecki B., *Miejsce, przestrzeń, obszar*, Przegląd Socjologiczny 2011, vol. 60, issue 2-3.
13. Jaszczak A. A., Denekas J., Kadelska M., *Genius loci założeń ogrodowych w regionie Ostfriesland (Niemcy)*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. A-5/13, r. 107.
14. Kadłuczka A., Kołodziejczyk K., Stala K., *Panorama miasta zabytkowego: między nieuniknioną potrzebą rozwoju a imperatywem ochrony dziedzictwa kulturowego*, Przestrzeń/Urbanistyka/Architektura 2022, nr 2, „<https://doi.org/10.37705/PUA/2/2022/06>”.
15. Karcz-Kaczmarek M., *Aktualna administracyjnoprawna regulacja dotycząca ochrony widoku na obiekty zabytkowe*, (w:) *Prawo administracyjne w służbie jednostki i wspólnoty*, red. Z. Duniewska, M. Karcz-Kaczmarek, P. Wilczyński, Warszawa 2022, „<https://doi.org/10.14746/spp.2022.2.38.13>”.
16. Kosiacka-Beck E., Szarejko-Worobiej D., *Teoria a doświadczenie fenomenu krajobrazu*, Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula 2019, nr 1(59).
17. Kosiński W., *Zespół krajobrazowy Kazimierz Dolny – Janowiec. Ochrona genius loci wobec aktualnych zagrożeń*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 5-A/13, r. 107.
18. Kowalski W., Piotrowska-Nosek K., Schreiber H., Zalańska K., *Słowo wstępne*, (w:) *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, red. K. Zalańska, Warszawa 2014.
19. Królikowski J. T., *Chrześcijańska interpretacja ducha miejsca*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego 2011, nr 15.
20. Lanzas C. M., *The Spatial Turn in the Heritage Field. A case study of the Arctic during the Crisis of Places*. Rozprawa doktorska, Uppsala 2021-2023, „<https://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1806226/FULLTEXT01.pdf>”.
21. Lin M., Nevsgodin I., Pereira Roders A., de Jonge W., *The role of attributes defining intervention concepts in international doctrinal documents on built heritage*, Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development 2023, vol. ahead-of-print no. ahead-of-print, “<https://doi.org/10.1108/JCHMSD-06-2023-0095>”.
22. Ma Y., Fazamimah Mohd Ariffin N., Abdul Aziz F., He X., Liu Y., Feng Sh., *Potential of Sense of Place in Cultural Heritage Conservation: A Systematic Review*, Pertanika Journal of Social Science and Humanities 2023, vol. 31, issue 4, “<https://doi.org/10.47836/pjssh.31.4.07>”.

23. Maga-Jagielnicka R., *Place miejskie – zjawiska kulturowe kształtujące tożsamość przestrzeni*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009.
24. Markeviciene J., *The spirit of the place - the problem of (re)creating*, *Journal of Architecture and Urbanism* 36(1), 2012, “<https://doi.org/10.3846/20297955.2012.679789>”.
25. Mirek Z., *Ogród z perspektywy genius loci*, *Architektura. Czasopismo Techniczne* 2010, z. 5-A/13, r. 107.
26. Mitkowska A., Łakomy K., *Ochrona obiektów krajobrazowych i ogrodowych z uwzględnieniem tradycyjnych wartości kulturowo-przyrodniczych poprzez odczytanie i eksponowanie „genius loci”*, (w:) *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa-Lublin 2008.
27. Ploch A. J., *Ochrona światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego na podstawie konwencji paryskiej z 1972 roku*, *Państwo Prawne* 2016, nr 1 (6).
28. Pożarowski M., *Identyfikacja genius loci – krok w stronę piękna*, *Metropolitan. Przegląd Naukowy* 2014, nr 1, „<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-3582148f-f9e0-4525-b8fe-b485600ca5d7>”.
29. Przybylak Ł., *Historia genius loci jako element historii ogrodów i ludzkości*, *Czasopismo Techniczne. Architektura* 2010, z. 5-A/13, r. 107.
30. Pudełko A., *Dziedzictwo kulturowe a rewitalizacja obszarów miejskich*, (w:) *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym*, red. Ł. Gawęł, W. Pokojska, A. Pudełko, Kraków 2016.
31. Relph E., *Sens of place*, (w:) *Ten Geographic Ideas that Have Changed the World*, red. S. Hanson, Nowy Brunzwik–New Yersy 2001.
32. Ronchi A. T., *Community involvement in built heritage conservation: the case study of the Birzeit Historic Centre Project, Palestine*, (w:) *Heritage Conservation and Social Engagement*, red. R. F. Peters, I. L. F. den Boer, J. S. Johnson, S. Pancaldo, Londyn 2020, “<https://doi.org/10.2307/j.ctv13xps1g.12>”.
33. Ruman N. M., *Tradycja i tożsamość na rzecz zrównoważonego rozwoju. Genius loci wielokulturowej ziemi pszczyńskiej w przestrzeni sacrum i profanum*, Pszczyna 2017.
34. Rybicka E., Orłowska J., *Miejsce i przestrzeń w kulturze*, *Magazyn Polskiej Akademii Nauk* 2022, nr 2/70, „<https://doi.org/10.24425/academiaPAN.2022.142522>”.
35. Sajkowski R., *Genius Augusti*, (w:) *Z antycznego świata: Religio, Cultus, Homines*, red. W. Appel, P. Wojciechowski, Toruń 2000.
36. Schmidt J., *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, tłum. B. Sęk, Katowice 2006.
37. Solska M., *Duch miejsca, a współczesna przestrzeń życia człowieka*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009.
38. Sosnowski L., *Ogród obywatelski starożytnej Grecji*, (w:) *Ogrody – zwierciadła kultury*, t. 2: *Zachód*, red. A. I. Wójcik, L. Sosnowski, Kraków 2008.
39. Sowińska-Heim J., *Adaptation of post-industrial architectural heritage to new cultural functions: the examples of Genk and Łódź*, (w:) *Conservation–Adaptation. Keeping alive the spirit of the place. Adaptive reuse of heritage with symbolic value*, red. D. Fiorani, L. Kealy, S. Musso, B. Plevoets, C. Houbart, K. van Cleempoel, Hasselt 2017.

40. Stoica R. I., *Urban conservation in international charters: from Athens Charter to the Historic Urban Landscape Recommendation*, Protection of cultural heritage 2021, nr 12, "<https://doi.org/10.35784/odk.2789>".
41. Szafrńska M., *Ogród w świetle księżycy, czyli genius loci a genius horti*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009.
42. Szczepankowski R., *Organizacje międzynarodowe*, (w:) *Prawo międzynarodowe publiczne. Zarys problematyki*, red. M. Kun-Buczko, Bytom 2011.
43. Szmygin B., *Teoria i kryteria wartościowania dziedzictwa jako podstawa jego ochrony*, Wiadomości Konserwatorskie 2015, nr 43.
44. Szmygin B., Fortuna-Marek A., Siwek A., *Stare Miasto w Zamościu. Dobro Światowego Dziedzictwa UNESCO. Ocena wartości i plan zarządzania*, Zamość 2018.
45. Tomaszewski A., *Od sacrum do profanum. Od genius loci do miejsca znaczącego dla kultury*, (w:) *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa-Lublin 2008.
46. Torowska J., *Edukacja na rzecz dziedzictwa kulturowego. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, Kraków 2008.
47. Vecco M., *Genius loci as a meta-concept*, Journal of Cultural Heritage 2020, nr 41, "<https://doi.org/10.1016/j.culher.2019.07.001>".
48. Zachariasz A., *O różnym pojmowaniu genius loci w ogrodach*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 5-A/13, r. 107.
49. Zalańska K., *Ochrona miejsc światowego dziedzictwa w prawie polskim – plan naprawczy*, Ochrona Zabytków 2012, nr 3-4.

Akty prawne

50. Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji (Dz.U. z 1976 r. nr 32 poz. 190).
51. Europejska Konwencja Krajobrazowa sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r. (Dz.U. nr 14 poz. 98).
52. Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz.U. z 2011 r. nr 172 poz. 1018).
53. Konwencja ramowa Rady Europy w sprawie wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, sporządzona w Faro dnia 27 października 2005 r. (Dz.U. z 2023 r. poz. 396).
54. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, (tekst jedn. Dz.U. z 2024 r. poz. 54 z późn. zm.).
55. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (tekst jedn. Dz. U. z 2023 r. poz. 977 z późn. zm.).
56. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, (tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 840 z późn. zm.).
57. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, (tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 1336 z późn. zm.).
58. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 stycznia 2019 r. w sprawie sporządzania audytów krajobrazowych (Dz.U. z 2019 r. poz. 394).

59. Uchwała nr XX/97/2001 Rady Powiatu w Pińczowie z dnia 30 stycznia 2001 r. w sprawie uchwalenia strategii rozwoju powiatu pińczowskiego, (Świąt. z 2001 r. nr 20 poz. 250).
60. Uchwała nr XXI/345/2020 Rady Miasta Zamość z dnia 29 czerwca 2020 r. w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Zamość na lata 2020-2023”, (Lub. z 2020 r. poz. 3722).
61. Uchwała nr LVI/757/2023 Rady Miejskiej w Jaworznie z dnia 31 sierpnia 2023 r. w sprawie przyjęcia Programu Opieki Nad Zabytkami Miasta Jaworzna na lata 2023-2026, (Śląsk. z 2023 r. poz. 6713).
62. Karta Waszyngtońska – Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS przyjęta przez VIII Zgromadzenie Generalne ICOMOS w październiku 1987 r. w Waszyngtonie.
63. Deklaracja z Xi'an w sprawie konserwacji otoczenia budowli i miejsc i obszarów stanowiących dziedzictwo przyjęta 21 października 2005 r. przez XV Zgromadzenie Generalne ICOMOS w Xi'an.
64. Deklaracja w sprawie zachowania genius loci (ducha miejsca), przyjęta przez XVI Zgromadzenie Generalne ICOMOS, Quebec, 4 października 2008 r.
65. Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego przyjęte 10 listopada 2011 r. przez Konferencję Generalną UNESCO w Paryżu.
66. Wspólne wytyczne ICOMOS – TICCIH w zakresie konserwacji obiektów, konstrukcji, obszarów i krajobrazów dziedzictwa przemysłowego (Zasady Dublińskie) przyjęte na XVII Zgromadzeniu Generalnym ICOMOS 28 listopada 2011 r. w Paryżu.
67. Dokument z La Valetty w sprawie ochrony i zagospodarowania miast historycznych i dzielnic zabytkowych przyjęty przez Komitet Naukowy Miast Historycznych i Wsi CIVVIH–ICOMOS na XVII Zgromadzeniu Generalnym ICOMOS 28 listopada 2011 r. w Paryżu.

Pozostałe źródła

68. Encyclopedia Britannica, Friedrich Karl von Savigny: <https://www.britannica.com/biography/Friedrich-Karl-von-Savigny#ref15572> (20.02.2024).
69. ICOMOS-POLSKA, Jak zostać członkiem PKN ICOMOS?: <http://www.icomos-poland.org/pl/czlonkostwo.html> (11.02.2024).
70. Narodowy Instytut Dziedzictwa, Samorząd, Rola interesariuszy w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym w rewitalizacji: <https://samorząd.nid.pl/rewitalizacja/materialy/rola-interesariuszy-w-zarzadzaniu-dziedzictwem-kulturowym-w-rewitalizacji/> (19.02.2024).
71. Narodowy Instytut Dziedzictwa, Konserwator, Międzynarodowe akty prawne: <https://konserwator.nid.pl/miedzynarodowe-akty-prawne> (11.02.2024).
72. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, Ministerstwo Rozwoju i Technologii, Wielka reforma planowania przestrzennego z podpisem Prezydenta: <https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologie/wielka-reforma-planowania-przestrzennego-z-podpisem-prezydenta> (20.02.2024).